

QƏDİM ƏLYAZMALAR VƏ YENİ ELMİ YANAŞMA

Zemfira Məmmədova

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun
“Multidissiplinar əlyazmaların tədqiqi” şöbəsinin böyük elmi işçisi

E-mail: zema.57@mail.ru

Məlum olduğu kimi, elm insanın ictimai həyatını şərtləndirən ən mühüm hadisələrdən biridir. Elmin nailiyyətlərindən səmərəli istifadə edə bilmək üçün ən mühüm şərt müxtəlif aspektlərdəki tədqiqatların bir-biri ilə əlaqəli şəkildə aparılması və bir-birini tamamlaya bilməsidir. Müasir dövrdə elm

demək olar ki, bütün digər fəaliyyət sahələri üçün də zəruri vasitəyə çevrilmişdir və bu baxımdan onun təsir dairəsi çox genişdir. Bununla belə, təsir sferasının genişliyinə baxmayaraq, elmin özü məxsusi bir fəaliyyət sahəsi kimi lokal səciyyə daşıyır və daha böyük miqyaslı ictimai proseslərlə müqayisədə ancaq kiçik bir sosial qrupu, bilavasitə elmi yaradıcılıqla məşğul olan insanları əhatə edir.

Həm elmi yaradıcılığın, həm bu yaradıcı fəaliyyətin məhsulu olan yeni elmi biliklərin, həm də elmi fəaliyyətə cəlb olunmuş adamların sosial strukturunun elmin öz metodları ilə öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır [5,18].

Elm – dünyanın dərk olunması prosesinin ən yüksək ifadəsidir. Sübut edir ki, bütün kəşf və yeniliklərin kökündə əsrlər boyu yoxlanılaraq təsdiqlənmiş həqiqətlərin toplusu durur. Bu toplunun əsasını isə əsrdən-əsrə, nəsilən-nəsilə keçərək bizim dövrümüzədək gəlib çatmış qədim əlyazmalar təşkil edir. Müdrik babalarımızın bizə ərmağan olaraq qoyub getdiyi hər bir əlyazma kitabı Azərbaycan tarixini, elm və mədəniyyətini öyrənmək üçün əvəzsiz mənbədir.

Texnika və yüksək texnologiyalar əsrində, bütün elm sahələrində inanılmaz kəşflər və qələbələr əldə olunması ilə yanaşı, tarixin qarancılıq qalmış səhifələri də çoxdur. Elmin əsas vəzifələrindən biri fərdi elmi tədqiqatların fundamental ideyalar ətrafında birləşməsi və vahid sistem halına gətirilməsidir. Bunun üçün isə elmi tədqiqatların təşkilatlanması işinin özü elmi əsaslarla həyata keçirilməli və mövcud şəraitdə ən optimal formalar tətbiq edilməlidir.

Bu səbəbdən də müasir dövrdə tədqiqat prosesində multidissiplinar yanaşmanın meydana gəlməsi zəruridir.

Tarixə nəzər salsaq görərik ki, hələ ibtidai icma dövründə yaşayan insanlar ətrafda baş verənlər və onların səbəbləri ilə maraqlanırdı və dünya haqqında biliklərini artırmağa çalışırdılar [1,67].

Bu baxımdan Azərbaycanın Azıx mağarasında tapılmış əşyalar xüsusi maraq kəsb edir. E.ə. I minilliyin əvvəlində Azərbaycan ərazisində ilk dövlət qurumları meydana gəlmişdi. Bunların ən böyüyü və güclüsü Manna dövləti idi. Orada elm və mədəniyyətin inkişafına böyük diqqət verilir. Tibb, astronomiya və həndəsəyə aid biliklər xüsusi

gil lövhəciklərdə mixi yazı ilə (xüsusi heroqliflərlə) həkk olunurdu. Mənnalılardan mineralogiya, kimya, riyaziyyat, hüquq və s. sahələrdə təsəvvürləri vardı. Mənnada elmi inkişafın ən vacib şərti sayılan yazı mədəniyyəti mövcud idi. Bundan başqa, burada elmi savad tələb edən sahələrdən biri də kargüzarlıq olmuşdur. Əhəliyə vergilərin yığılması, dövlət büdcəsinin layihələndirilməsi, gəlirlərin və xərclərin hesablanması riyaziyyata və hüquq elmlərinə aid biliklərin inkişafına təkan vermişdi.

E.ə. VIII əsrdə Azərbaycan və İran torpaqlarında Midiya dövləti yarandı. Midiya dövlətində savada böyük əhəmiyyət verildi. Burada ən qədim əlifbadan istifadə edilirdi.

Roma tarixçəsi Pini, e.ə. III əsrdə yaşamış yunan alimi Hermippə istinadla yazır ki, zərdüştülərin 2 milyon sətirdən ibarət kitabları vardı. Təəssüf ki, “Avesta”dan başqa həmin kitablardan heç birisi dövrümüza gəlib çatmamışdır.

VIII əsrdən başlayaraq Şərqdə elm və mədəniyyət, o cümlədən tibb elmi sürətlə inkişaf etməyə başlayır. Bu zaman islam dini meydana gəlir. Məhəmməd Peyğəmbərin “Bir saat elmlə məşğul olmaq altmış il ibadətdən xeyirlidir” hədisi Şərqdə alimlərin yetişməsinə təkan verdi.

Ümumiyyətlə, Şərq elmi dünya elminin zənginləşməsində böyük rol oynamışdır. Orta əsrlərdə yüksək inkişaf etmiş Şərq elm və mədəniyyət tarixi öz əzəməti, zənginliyi ilə ümumbəşər mədəniyyətinin təkamülünə, formalaşmasına güclü təsir göstərdiyindən onun ən dolğun qaynaqlarından biri sayılır. Şərqdə geniş yayılmış və inkişaf etmiş elm sahələrindən biri də tibb və əcazılıqdır (təbabət).

Təbiətin mənşəyi ilk insanın narahatlığını dəf etmək məqsədi ilə təbabətə müraciətindən başlanır. İlk dərmanlar isə bitkilər olub. Təbiət insana hər cür nemət bəxş etdiyi kimi, hər dərdin dərmanını da verib.

Deməli, təbabət tarixi insanın özü ilə yaşındır və həyat, yaşamaq uğrunda mübarizəsinin tərkibini təşkil edir. Buna görə də illər, əsrlər ötmüş, xalq təbabəti ilə məşğul olan mütəxəssislər yetişmiş və insanlar arasında yazı meydana gəldikdən sonra tibbi təcrübələr qələmə alınmışdır.

Mənbələrdə göstərilir ki, "Apteklər ilk dəfə Şərqdə yaranmışdır. Şərq xalqlarının təbabəti intibah dövrü Avropa tibb elmini zənginləşdirmiş və onun qiymətli mənbələrindən biri olmuşdur" [2,128]. Elmin başqa sahələri kimi, tibb elmi də məhz Şərqdən Avropaya yayılıb. VII əsrdən başlayaraq Azərbaycanda da təbabət sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır.

Orta əsrlərdə xalq təbabətinin inkişafında Şərqi məşhur alimi Əbu Əli ibn Sinaanın çox böyük xidmətləri var. O, çoxlu miqdarda dərman bitkilərini öyrənmiş və onların müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində müsbət rolunu göstərmişdir. İbn Sina öz yaradıcılığında bütün elmləri əhatə etməyə çalışıb. Onun əsərlərində məntiq, ilahiyyat, riyaziyyat, astronomiya, musiqi, fizika, təbabət, kimya kimi elmlərə rast gəlmək mümkündür.

Məlum olduğu kimi, xilafət dövründə (VII-IX əsrlər) Azərbaycan ərəb qoşunları tərəfindən işğal olundu və ölkə İspaniyadan Hindistana qədər uzanmış Ərəb xilafətinin tərkibinə qatıldı. Müxtəlif xalqların vahid bir dövlətin tərkibinə qatılması və bir-biri ilə sıx ünsiyyət elmlərin və mədəniyyətlərin sürətli tərəqqisinə gətirib çıxartdı. IX əsrdə bünövrəsi qoyulmuş bu yüksəlmiş XIV əsrin sonlarına qədər davam etdi.

Mübaligəsiz demək olar ki, IX-XII əsrlərdə İslam dünyası bəşəriyyət sivilizasiyasının zirvəsi idi. Ən böyük mədrəsələr, rəsədxanalar, xəstəxanalar, əcxaxanalar və kitabxanalar məhz müsəlman Şərqiində yerləşir, ən güclü alimlər burada çalışırdılar.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda bütün elm sahələri, xüsusilə dəqiq elmlər daha sürətlə inkişaf edirdi. Təbriz, Marağa, Urmiya, Xoy, Ərdəbil, Şamaxı, Beyləqan, Gəncə və s. şəhərlərdə görkəmli alimlər yaşayıb yaradırdılar.

XIII-XIV əsrlərdə təkəcə Azərbaycanın cənubunda 67 xəstəxana vardı və orada tibb və əczaçılıq elmləri üzrə peşəkar mütəxəssislər cəmləşmişdi. XIV əsrin əvvəllərində Təbrizdə "Şəfa evi" adlı elmi mərkəz təşkil edilmişdi. Mərkəz tədrislə yanaşı, tibb müəssisəsi və

xəstəxananı birləşdirirdi. Burada Azərbaycan alimləri və müəllimləri ilə birlikdə Çindən, Hindistandan, Suriyadan və Misirdən dəvət edilmiş mütəxəssislər işləyirdilər.

Dünyanın hər yerində olduğu kimi, Azərbaycanda da orta əsrdə yayılmış "fəlsəfə" elmi təbiətşünaslıq elmləri (tibb, meteorologiya, mineralogiya, kimya), riyaziyyat, yunan fəlsəfəsi və teologiyası, əxlaq (etika) və siyasət elmlərini özündə cəmləşdirirdi. Bu elmlər bir çox Şərq mütəfəkkirlərinin əsərlərində yer almışdı.

Paytaxtı Təbriz olan Qaraqoyunlu, sonra da Ağqoyunlu dövlətlərində elm və mədəniyyət sürətlə irəlilədi. Bu dövrdə şəhərdə bir sıra məşhur alimlər yaşayıb yaradırdılar. Bədrəddin Əmir Seyid Əhməd Laləvi məntiq, qrammatika, ədəbiyyat və riyaziyyat elmlərinin bilicisi və bir sıra elmi əsərlərin müəllifi idi.

Həmin dövrlərdə Azərbaycanda İslam akademiyalarından Şamaxı akademiyasını ilk növbədə qeyd etmək lazımdır. O, ölkəmizdə ilk akademiya sayılır. Qurucusu məşhur Azərbaycan həkimi və alimi Ömər Osman oğlu idi - özü həkim olduğu üçün akademiya nəzdində böyük tibb məktəbi təşkil edilmişdi. Burada bir çox əcnəbi alimlər çalışırdılar. Hazırda Şamaxı yaxınlığındakı Məlhəm kəndi tədris ocağı üçün dərmanlar hazırlanan əsas yer idi. Yüksək kefiyyətli məlhəmlər xaricə də satılırdı. Akademiyanın tibb şöbəsi birinci növbədə Azərbaycanda klinika tədqiqat metodlarını yaymağa başlayır. Əfsuslar ki, zəlzələlər və hücumlar nəticəsində Şamaxı akademiyasından bizə gəlib çatan əsərlər və abidələr məhduddur.

Orta əsrlərin II yarısında (XIII əsr) dahi Azərbaycan tarixçisi və məşhur həkimi Rəşiddədin Təbrizdə ikinci böyük İslami elmlər akademiyasını təşkil edir. Burada da dünyanın müxtəlif yerlərindən toplanmış alimlər işləyirdilər. 67 müalicə evi mövcud idi və bir neçə aptek (əcxaxana) fəaliyyət göstərirdi.

O zamankı elmi müəssisələrimiz sırasında Təbriz şəhərində dahi münəccim və həkim Nəsirəddin Tusinin təşkil etdiyi böyük akademiya xüsusi yer tutur. Müxtəlif fənlər üzrə mütəxəssislərin qatıldığı məkanda tibb sahəsinə dövrün görkəmli Azərbaycan həkimi Əbdülməcid Təlib başçılıq edirdi. Tusinin təşkil etdiyi

akademiyanın bəzi hissələri digər şəhərlərdə yerləşirdi. Məsələn bütün dünyada məşhur Marağa rəsədxanasını göstərmək olar. Bir çox müasir alimlərin fikrincə, yeni riyaziyyat, astronomiya, həndəsə, fizika istiqamətlərinin yaranmasında Tusinin rolu böyükdür.

Hələ XI əsrdə Şamaxının Məlhəm qəsəbəsində, Məlhəm mədrəsəsi kimi tanınan elm ocağı yaradılmışdır. Onun başçısı görkəmli Azərbaycan şairi Xaqani Şirvaninin əmisi həkim Kafiyəddin Ömər idi. Bu mədrəsədə tibb, anatomiya, əczaçılıq elmləri ilə yanaşı, riyaziyyat, məntiq, ilahiyyat və sair fənlər də öyrədilirdi.

Araşdırmalar göstərir ki, hələ qədim vaxtlardan alimlər anatomiya xəbər olub, qan dövrünü sisteminin mövcudluğunu və funksiyalaşmasını yaxşı bilir, insan bədəninin mərkəzi saydıqları beynin rolunu öyrənirdilər. Onların göyün xəritəsini tərtib etmiş, bürcləri qruplaşdırmış, planetlər üzərində müşahidələr aparmışlar. Onların təqvim və astronomiya elementləri kəşfi dəyərləndirmək həqiqətən çətindir. Orta əsrlərin zəka sahibləri müxtəlif elmləri əhatələyən əsərlər yaradırdılar. Riyaziyyat, tibb, tarix, hüquq və digər elmlərdən xəbərləri vardı. Bütün bu biliklər qələmə alınaraq nəsil-dən-nəslə ötürülüb bizim günlərə gəlib çıxmışdı. Müasir dövrdə əlbəttə, bir alimin bu qədər müxtəlif elm sahələrini bilməsi qeyri-mümkündür.

Zəngin əlyazma kitabları xəzinəsindən sayılan Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda elmin müxtəlif sahələrini əhatə edən - tibb və astronomiya, riyaziyyat və mineralogiya, poetika və fəlsəfə, teologiya və hüquqşünaslıq, tarix və coğrafiya, bədii nəsr və

poeziyaya aid Azərbaycan, türk, ərəb, fars və başqa dillərdə yazılmış əlyazmalar qorunub saxlanılır. Onlardan 453-ü tibb elminə aiddir. Həmin əlyazmaların 60-ı türk (Azərbaycan), 73-ü ərəb, 320-si fars dilindədir. Burada həm orta əsr Azərbaycan alimlərinin əsərləri, həm də vaxtı ilə coğrafiyamızda geniş şöhrətə malik əcnəbi müəlliflərinin kitabları vardır.

Həmin əlyazmalardan üç nadir nüsxə 2005-ci ilin iyununda UNESCO-nun "Dünya yaddaşı" Proqramının Beynəlxalq Registrinə daxil edilib [6, 93].

Bunların biri 1143-cü ildə üzə köçürülmüş, uzun müddət Şərqlə bərabər, Qərbdə də tibbə dair ən möhtəşəm ensiklopedik əsər sayılan Əbu Əli ibn Sənanın "Əl-Qanun fit Tibb" kitabıdır. Digəri Əbdülqasim Zəhrəvinin "Əl-Məqalət əs-Səlasun" ("Cərahiyyə və alətlər haqqında") adlı əsəridir. Burada tibb elmində ilk dəfə müxtəlif cərrahi alətlər və onlardan istifadə qaydaları təsvir olunmuşdur. Və nəhayət, Rüstəm Cürcaninin "Zəxire-i Nizamşahi" ("Nizamşahın xəzinəsi") əsəridir. Həmin nüsxədə isə qədim müalicə üsulları və çoxsaylı təbii dərman vasitələrindən bəhs olunur. Əlyazma İnstitutunda qorunan bütün əsərlər, həcmindən asılı olmayaraq, misilsiz dəyərə və əhəmiyyətə malikdir.

Ana dilimizdə yazılmış orta əsr tibb əlyazmalarından birini nümunə gətirmək istəyirik. Bu, XVIII əsrdə naməlum müəllif tərəfindən qələmə alınmış və XX əsrin əvvəllərində köçürülmüş "Nüsxəcat" əsəridir. Əsərin üstünlüklərindən biri odur ki, səlīs xalq dilində yazılıb

və XVIII əsr Azərbaycan dilini öyrənmək baxımından çox maraqlıdır. "Nüsxəcat" əsərinin özü Azərbaycan dilində yazılıb, lakin əlyazmanın sonu farscadır.

Təəssüf ki, əsərin müəllifinin adı məlum deyil. Çox güman ki, kitab Azərbaycan xalq təbabətinin müxtəlif mənbələrindən toplanmış ayrı-ayrı nümunələrdən ibarətdir. Burada müxtəlif otlardan, meyvələrdən və s. yeyinti məhsullarından dərman hazırlanmasından bəhs olunur. Kitabda müxtəlif xəstəliklərin müalicə yolları, bəzi orqanlarda yaranan iltihabları və şişləri, təbii bitkilər və heyvanların müəyyən orqanlarından hazırlanmış dərmanlarla müalicə haqqında məlumat verilir. Kitabda xalq təbabəti ilə yanaşı, magiya və cadugərliyə aid çoxsaylı nümunələr də verilmişdir. Məsələn, qurdun, gərəşənin (kaftarın) və başqa heyvanların ayrı-ayrı hissələrindən cadu-tilsim məqsədi ilə istifadə xəbərlərinə də rast gəlinir. Cadu və tilsimə aid parçalara gəldikdə, onların Azərbaycan folklorunu öyrənmək baxımından maraqlı olduğunu görürük. Beləliklə, deyilənləri nəzərə alaraq, əsərin tərcüməsini tibb, elm tarixi, dilçilik və folklor üzrə mütəxəssislərin ixtiyarına vermək olduqca zəruridir. Bu da əlyazmanın multidissiplinar tədqiqatına zəmin yaradır.

Ümumiyyətlə, elmi yanaşma ancaq o halda səmərəli ola bilər ki, ayrı-ayrı ixtisas sahiblərinin əldə etdiyi biliklər hansı yollarsa ortaq məxrəcə gətirilsin və onların əsasında təbiətin daha fundamental qanunlarının üzə çıxarılması mümkün olsun. ❖

Ədəbiyyat:

1. A.L.Rüstəmov. Orta əsr Şərq təbabətinin inkişaf tarixindən. "Təbib", Bakı, 1993.
2. Fərid Ələkbərli. Azərbaycanda tibb tarixinin araşdırılmasına dair. Azərbaycan Tibb Elminin tarixi problemləri. 1-ci Respublika elmi konfransının materialları (Bakı, 1-2 fevral 2005).
3. Fərid Ələkbərli. Vatikan arxivlərində saxlanılan Azərbaycana aid əlyazmalar. "Elm və təhsil", Bakı, 2014.

4. Авеста. Священная книга зороастрийского учения. Тегеран, 1967 г.
5. Основы трансдисциплинарности. В.С.Мокий, 2009 г. ГПКБР, Нальчик, Россия.
6. Фарид Алекперли. Тысяча и один секрет Востока. Баку, "Турал", 1999 г.
7. Фон Грюнебаум Н. Основные черты арабо-мусульманской культуры. Москва, "Наука", 1986 г.

Резюме

Земфира Мамедова

ДРЕВНИЕ РУКОПИСИ И НОВЫЙ НАУЧНЫЙ МЕТОД ИССЛЕДОВАНИЕ

Статья представляет собой совокупность анализа исторических источников, доказывающих что наука и, в частности медицина, в Азербайджане имеет очень древние корни, а ученые древнего Азербайджана внесли весомый вклад в мировую науку, создавая труды, в которых описывались достижения науки. Автор подчеркивает, что изучение этих рукописей мультидисциплинарным методом позволит выявить общую картину предмета исследования, в которой взаимодействуют различные дисциплины, так как комплексные исследования приводят к более полному и всестороннему изучению объекта.

Ключевые слова: рукопись, мультидисциплинарный метод, древняя наука, медицина

Summary

Zemfira Mamedova

ANCIENT MANUSCRIPTS AND A NEW SCIENTIFIC METHOD RESEARCH

Formation and development of aesthetic and philosophical thinking of each people require, first and foremost, determine the primary sources and creation on their basis the true story of his culture, exploring the rich heritage of the past, the study of the socio-political history of the people, identification of new sources for the study of spiritual culture and the relationship between the cultures of contiguous regions. Analysis of historical sources proves that science and, in particular, medicine, has very ancient roots in Azerbaijan, and scientists of ancient Azerbaijan made a significant contribution to world science, creating works that described the achievements of science. The study of these manuscripts by a multidisciplinary method will reveal the overall picture of the subject of research, in which different disciplines interact, as complex research leads to a more complete and compere pensive study of the object.

Key words: manuscripts, a multidisciplinary method, the ancient science, medicine